

Het Amsterdamse schaakleven in de 19e eeuw

– door Dirk Goes –

Aan het einde van de 18e eeuw was schaken nog niet de volkssport die het nu is. Geschaakt werd vooral in kringen van de adel en de hogere legerofficieren, en die zaten met name in Den Haag. Het is dan ook niet verwonderlijk dat op 15 mei 1803 juist daar de eerste schaakvereniging in Nederland werd opgericht: het Haagsch Schaakgenootschap. Om het gepeupel buiten de deur te houden werd de contributie vastgesteld op zes gulden per jaar. Dat lijkt niet veel, maar in die tijd was het een flink bedrag (in huidige koopkracht ongeveer € 1.000) dat slechts door welgestelden was op te brengen. De vereniging bestond tot 1808. De doodsteek was waarschijnlijk het besluit van koning Lodewijk Napoleon om het koninklijk hof te verplaatsen van Den Haag naar Amsterdam, waar hij zijn intrek nam in het Paleis op de Dam.

Op 19 september 1822 werd de eerste Amsterdamse schaakvereniging opgericht: het Amsterdamsch Schaakgenootschap (ASG). Gespeeld werd in het Leesmuseum aan het Rokin, een voorloper van de bibliotheek¹. Omdat er nog geen andere Amsterdamse club was om tegen te schaken, beperkten de externe contacten zich tot het spelen van correspondentiepartijen tegen verenigingen uit andere steden. Dit betrof doorgaans twee partijen, één met wit en één met zwart. Aan de resultaten te zien waren de Amsterdammers behoorlijk getalenteerd. Van het Rotterdamse 'Vermaak door Oefening' werd in 1824 met 2-0 gewonnen en de plaatselijke schaakclub te Antwerpen² ging met dezelfde cijfers ten onder. Deze match duurde bijna twee jaar, van april 1827 tot februari 1829. Tegenwoordig hebben we e-mail, maar in die tijd ging alles nog met de postkoets. Ook de wedstrijd tegen het Haagse Palamedes (1834/1835) ging met 2-0 naar Amsterdam.

Rond de eeuwwisseling werd het Leesmuseum te klein. Op dezelfde plek werd een nieuwe gebouwd, dat in 1904 werd geopend. Tot 1930 zou het dienst doen als Leesmuseum. Het bordje schuin boven de voordeur verwijst nog naar de oorspronkelijke bestemming. Het gebouw heeft nu de status van Rijksmonument.

¹ Tegenwoordig is de bibliotheek openbaar, maar destijds was lidmaatschap nog voorbehouden aan heren van stand.

² Lijkt grensoverschrijdend, is het echter niet. België bestond in die tijd nog niet en Antwerpen hoorde 'gewoon' bij ons.

Overigens, het gebruik van de postkoets bevestigt nog maar eens ten overvloede dat schaken in die tijd een elitaire sport was. Personeelskosten, overnachtingen, het wisselen van paarden en tolpassages maakten het immers een dure grap. Een voor iedereen betaalbare reguliere postdienst zou pas veel later van de grond komen.

In 1843 ontstond er een schisma in het Amsterdamsch Schaakgenootschap. Sommige leden hechtten aan het sociëteitskarakter van de club (vrij schaken, de krant lezen, etc.), anderen waren van mening dat het schaken centraal moest komen te staan. Deze tweede groep scheidde zich af en ging verder onder de naam 'Philidor'. Elke maandagavond werd bijeengekomen in het Leesmuseum. Ook bij Philidor stond het correspondentieschaak centraal. Tussen 1847 en 1850 werden drie partijen gespeeld tegen de Schaakvereniging Zeist: 2½-½ voor Philidor.

Begin 1848 kwam er een bijzonder eervolle uitnodiging van de schaakclub te Londen voor een inzet van 150 pond (600 gulden). Philidor hapte toe, maar wist nog wel te bedingen dat de inzet werd verlaagd naar 50 pond. Tijdens deze partij³, die in maart 1848 begon en anderhalf jaar in beslag zou nemen, stonden de Amsterdamse zetten onder supervisie van Maarten van 't Kruijs.

Maarten van 't Kruijs (1813-1885), organist van beroep, was een sterk schaker die zo zijn eigen ideeën had over de opening. In die tijd speelde vrijwel iedereen 1. e4, maar Van 't Kruijs vond dat die zet best in tweeën kon worden gespeeld en introduceerde het bescheiden 1. e3. Daar stonden zijn tegenstanders van te kijken In de openingstheorie staat de zet 1. e3 bekend als de Van 't Kruijs-opening, ook in het buitenland, waar het overigens meestal de Van 't Kruijs-opening wordt genoemd omdat men daar de typisch Nederlandse lettercombinatie 'ij' niet machtig is.

Het lijkt vrijwel onmogelijk om met 1. e3 snel te winnen, maar de Weense meester Josef Emil Krejcik presteerde in 1908 te Wenen het volgende tegen de heer N.N.: 1. e3 d6; 2. Pf3 Pd7; 3. Ld3 b6; 4. Pg5 h6; 5. Pe6 fxe6; 6. Lg6 mat. En nog blind ook! (Krejcik dan, de heer N.N. was gewoon een ziende knoeier).

De opening 1. e3 heeft zich nimmer in een grote populariteit mogen verheugen, maar toch waren er best wel spelers die het op hun repertoire zetten, en bepaald niet de minsten. Zukertort speelde het diverse keren tegen Anderssen en de eigenzinnige Nimzowitsj werd een fervent pleitbezorger, terwijl Garry Kasparov het tegen de computer Fritz speelde om het beest uit zijn boek te halen. Heden ten dage is de Tsjechische grootmeester Pavel Blatny de grootste exponent.

In 1878 won Van 't Kruijs het jaarlijkse toernooi van de Nederlandse Schaakbond en werd daarmee officieus Nederlands kampioen.

Philidor wilde en kreeg revanche, opnieuw met 50 pond als inzet. Ditmaal wist men de Londenaren op remise te houden. Een derde partij ging echter verloren, waarna moest worden geconstateerd dat Londen toch een maatje te groot was geweest.

In het voorjaar van 1851 kwam Philidor op het idee om een groot landelijk toernooi te organiseren. In april van dat jaar ging de volgende brief uit naar de diverse schaakgenootschappen in den lande:

Bestuurderen van het schaakgenootschap Philidor hebben de eer, de leden Uwer vereeniging uit te nodigen tot deelneming aan eenen wedstrijd, ontworpen met het doel, om het genoegen van het schaakspel door deszelfs⁴ meer wetenschappelijke ontwikkeling te verhoogen. Terwijl bestuurderen voornoemd de vrijheid nemen u het programma benevens intekenlijst van dezen wedstrijd bij dezen toe te zenden, verzoeken zij de opgave der mededingers, die genegen mochten zijn daaraan deel te nemen, zoo spoedig mogelijk, immers vóór den 10 Mei aanstaande, aan het Lees-Museum onder hun adres te ontvangen.

Amsterdam, april 1851

Bestuurderen voornoemd:

E. Mohr	President
M. van 't Kruijs	Commissaris
M.M. Coopman	Commissaris

Gespeeld werd van 20 mei tot en met 17 juni 1851. De 38 deelnemers betaalden een inleggeld van 5 gulden, terwijl van bezoekers een bijdrage van 3 gulden werd gevraagd. In ruil daarvoor kregen ze dan wel een dagbulletin. Er waren acht prijzen in natura:

³ Helaas, Londen won na 50 zetten.

⁴ Prachtig archaisch taalgebruik! Een woord als 'deszelfs', waar vind je dat nog. Vroeger was alles beter

- Eerste prijs: Een boekenkast;
- Tweede prijs: Een gouden horlogeketting;
- Derde prijs: Een zilveren snuifdoos.

tot en met:

- Achtste prijs: Een schaakboek.

De partijen bestonden uit in die tijd gebruikelijke minimatches, *best of three*, waarbij remises niet meetelden (ook het grote internationale toernooi van Londen, dat een week later van start ging, werd volgens deze formule gespeeld). Deze minimatches werden 'robbers' genoemd, een term die uit de kaartspelen bridge en whist afkomstig was. Tegenwoordig wordt het nog gebruikt in de uitdrukking 'een robbertje vechten'.

Het schaakjargon van toen verschilde nogal met wat we tegenwoordig hanteren. Vrijwel iedereen weet dat een loper een raadsheer werd genoemd, en een toren een kasteel, maar sommige termen zijn wat minder bekend:

Wij zeggen:	Onze voorvaderen noemden het:
Aftrekschaak	Geopend schaak
Eeuwig schaak	Aanhoudend schaak
Probleem/studie	Kunstspel
Blindschaak	Geheugenschaak
Promoveren	Op dam komen ⁵
Wit/zwart geeft op	Wit/zwart abandonneert
Offeren	Sacrifiëren

Het toernooi werd gewonnen door Van 't Kruijs, die in de finale Stan Heijmans versloeg. Overige prijswinnaars:

3. M.M. Coopman (Amsterdam)
4. W.J. Blijdenstein (Enschede)
5. J. Seligmann (Amsterdam)
6. K. de Heer (Beemster)
7. J. van Praag (Amsterdam)
8. H. Kloos (Amsterdam)

Het schaaktijdschrift *Sissa*, dat van 1847 tot 1874 maandelijks verscheen, kwam met wat opbouwende kritiek, zoals valt te lezen in de vierde jaargang, bladzijde 234:

- Er was een vrije loting, zodat het kon gebeuren dat de sterkste speler tegen de op één na sterkste speler zou moeten spelen.
- De rondlopende toeschouwers zorgden voor nogal wat overlast. Zoals *Sissa* het schreef: "Niets leidt de aandacht meer af, dan het af- en aanlopen van personen, en dat wel zoo veel te meer, wanneer de zoodanigen van de vergunning misbruik maken, door over het spel van strijdende spelers luid te spreken, of door teekens van hunne af- of goedkeuring te doen blijken."
- De duur van het toernooi maakte het voor niet-Amsterdammers een tamelijk kostbare aangelegenheid.

Een jaar later was er weer een toernooi. Geloof het of niet, maar er werd ditmaal gespeeld volgens de toernooiformule die we nu kennen als het Fischer Random-systeem. Zwaar *avant la lettre!* Het systeem werd gepropageerd door jonkheer E. van der Hoeven, die zelf meespeelde, en was een idee van zijn oom, wijlen graaf Van Zuilen van Nijeveld. De uitslag was een kopie van het toernooi van 1851. Van 't Kruijs en Heijmans stonden opnieuw in de finale, en ook ditmaal won Van 't Kruijs, die met een Chinees schaakspel naar huis ging. Leuk voor in de boekenkast Over de toernooiformule zegt *Sissa*: "Het is een veld dat nog braak ligt, en tot welke bearbeiding wij alle onze schaakliefhebbers beleefdelijk uitnodigen" (*Sissa*, zesde jaargang, bladzijde 224). Als hij toen had geleefd, zou Fischer goedkeurend hebben geknikt

In april 1854 schreef Philidor weer een wedstrijd uit. Gespeeld werd op maandag en dinsdag, van mei tot oktober. Het inschrijfgeld bedroeg ditmaal 10 gulden (3 gulden voor bezoekers). *Sissa* publiceerde het wedstrijdreglement, dat de volgende bijzondere bepaling bevatte:

Artikel 13: Het genootschap Philidor wordt eigenaar der gespeelde partijen, en mag daarvan ieder door hetzelfde doelmatig geacht gebruik maken.

Zo ging dat in die tijd. In de loop van de 19e eeuw waren schaakpartijen gewild bij dagbladen en tijdschriften, en dus zat er handel in. Hiermee kon het toernooicomité haar inkomsten vergroten, wat meestal ten goede kwam aan het prijzengeld. De meeste schakers deden er daarom niet moeilijk over.

⁵ Dit is geen verwijzing naar het damspel, het woord 'dam' dient te worden gelezen als afkorting van 'dame'.

Dit toernooi heeft ongetwijfeld een winnaar opgeleverd, maar wie dat was is niet terug te vinden. Sissa bericht nog wel dat het toernooi aan de gang is maar publiceert nooit de uitslag. Tegenwoordig, wanneer de zetten *du moment* dat ze worden gespeeld op het internet staan, is zoiets volstrekt ondenkbaar, maar in die tijd stond de schaakjournalistiek nog in de kinderschoenen.

In 1855 gebeurde er iets opmerkelijks toen Philidor fuseerde met het Amsterdamsch Schaakgenootschap, 12 jaar nadat men van elkaar was gescheiden. Op het eerste gezicht lijkt het niet aannemelijk dat Philidor zat te wachten op een fusie. Zij organiseerde als ambitieuze en bruisende vereniging tal van schaakactiviteiten, terwijl het Amsterdamsch Schaakgenootschap als sociëteit een wat slapend bestaan leidde. Het is echter goed denkbaar dat Philidor een eigen schaakhuis wilde, waar men te allen tijde (dus niet alleen op de maandagavond) kon samenkomen om schaakactiviteiten te ontplooiën. Om dit dure plan mogelijk te maken was het zaak de krachten te bundelen en was een fusie met het Amsterdamsch Schaakgenootschap een voor de hand liggende optie. Opvallend was dat de naam van de nieuwe vereniging gewoon 'Het Amsterdamsch Schaakgenootschap' bleef, terwijl je toch zou mogen verwachten dat dat nou juist de onderliggende partij was.

Het schaakcentrum zou daadwerkelijk worden gerealiseerd. Wanneer precies is onduidelijk, maar ergens in 1860 werd het pand Damrak 83 betrokken, schuin tegenover de beurs van Zocher. De beurs van wie?

De beurs van Hendrick de Keyser, geopend in 1611, was de eerste beurs ter wereld waar aandelen werden verhandeld. In 1838 werd het gesloopt in verband met verzakkingsproblemen, en het gemeentebestuur gunde de Haarlemse architect Jan David Zocher de opdracht tot bouw van een nieuwe beurs. Het wat pompeuze gebouw in Neoclassicistische stijl, dat oogde als een Griekse tempel, kwam te staan op de hoek van de Dam en het Damrak, op de plaats waar nu De Bijenkorf is gevestigd. Op 10 september 1845 werd het geopend door koning Willem II. Eind 19e eeuw voldeed het gebouw niet langer. In 1903 werd het gesloopt en vervangen door de Beurs van Berlage.

Amsterdam in het tweede gedeelte van de 19e eeuw, met rechts de beurs van Zocher en in het midden op de achtergrond het Centraal Station. Opvallend hoe smal het Damrak toen was. Met de sloop van de Beurs van Zocher zou dat probleem worden opgelost (Foto: Oneindig Noord Holland).

Op 1 december 1856 werd Schaakclub La Bourdonnais opgericht. Begonnen met slechts vijf leden was dit aantal een maand later al opgelopen tot 25. Gespeeld werd in de bovenzaal van lokaal "Het Vosje" op het Rokin. Na vijf jaar achtte de vereniging zich sterk genoeg om een correspondentiepartij te spelen tegen het Duitse Elberfeld. De inzet werd vastgesteld op 100 thaler, wat destijds neerkwam op 175 gulden. De partij duurde van eind 1861 tot de zomer van 1862 en eindigde na 38 zetten in een zege voor de Amsterdammers.

Eind 1864 verhuisde La Bourdonnais naar het Nieuw Poolsch Koffijhuis aan de Warmoesstraat. In de zomer van 1866 kreeg dit pand een nieuwe pachter, ene Adolf Wilhelm Krasnapolsky Deze zag een schaakclub in zijn tent kennelijk niet zo zitten, en per 1 augustus 1866 werd een nieuwe locatie betrokken in lokaal De Brakke Grond.

De namen van de schaakgezelschappen waren destijds tamelijk bijzonder. Tegenwoordig is er geen hond die erover zou denken zijn club 'Welzien verhoedt gevaar' te noemen, maar in de 19e eeuw kende de gemeente Leidschendam een genootschap onder die kneuterige naam. Andere voorbeelden:

- Vriendschap en Oefening (Alkmaar)
- Vriendentrouw (Gouda)
- Haast u langzaam (Zwolle)
- Prudentia Vincit (Harmelen)
- Strijd in Eendracht (Weidum)⁶
- In den eersten stoot pat (Delft)
- Amat Victoriae Curam (Breda)
- Oefening en uitspanning (Kampen)
- L'Esprit pénétrant est Vainqueur (Aarlanderveen)
- Réunion sans fin (Vlissingen)
- Aurora (Zwolle)
- Amicitia (Vlaardingen)

1861 was een bijzonder jaar voor het Amsterdamse schaakleven, want in de zomer bracht de grote Adolf Anderssen, die destijds na Morphy als de sterkste schaker ter wereld werd beschouwd, op uitnodiging van het Amsterdamsch Schaakgenootschap een bezoek aan de hoofdstad.

In de namiddag van vrijdag 12 juli 1861 arriveerde de heer Anderssen per open rijtuig te bestemder plekke. Tijdens de feestelijke receptie werd hij door diverse leden toegesproken en werd veelvuldig het glas geheven. Vervolgens werd een bezoek gebracht aan Artis, en 's avonds stond een eerste partij op het programma. Anderssens tegenstander (Volgens Sissa: "één van de sterkste leden van het Genootschap", echter niet bij name genoemd) verloor kansloos. Een tweede partij werd begonnen maar moest na twee uur vanwege het late uur worden afgebroken en enkele dagen later voortgezet. Ook deze partij eindigde in winst voor de Duitse meester.

De volgende dag speelde Anderssen een eerste partij tegen Van 't Kruijs, de sterkste schaker van het Amsterdamsch Schaakgenootschap. Na 4½ uur was de strijd beslist: winst voor Van 't Kruijs! Deze partij ging als volgt:

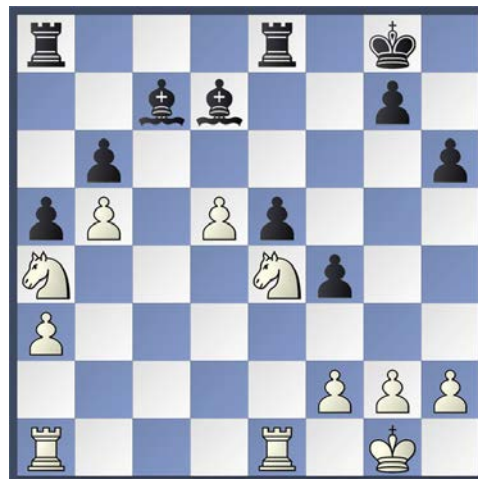
-
- Maarten van 't Kruijs
 Adolf Anderssen
-

1. a3

Bij het aanschouwen van deze beginzet zal Anderssen een glimlach niet hebben kunnen onderdrukken. In 1858 speelde hij het zelf drie-maal in een match tegen Morphy, met redelijk succes (1½-1½). Sindsdien stond de opening bekend als de Anderssen-opening. Was de openingskeuze van Van 't Kruijs een eerbetoon aan zijn illustere tegenstander?

1. e5; 2. c4 Lc5; 3. Pc3 a5; 4. e3 Pc6; 5. Pge2 d6; 6. d4 Lb6; 7. Pa4 La7; 8. d5 Pce7; 9. b4 f5; 10. Pec3 Pf6; 11. Le2 0-0; 12. Pb5 Lb8; 13. Pbc3 c6; 14. b5 cxd5; 15. cxd5 b6; 16. Lc4 Pg6; 17. 0-0 f4; 18. Ld3 Pd7; 19. Dh5 De8; 20. Pe4 Lc7; 21. exf4 exf4; 22. Lb2 Pde5; 23. Pg5 h6; 24. Lxg6 Pxg6; 25. Tfe1 Pe5; 26. Dxe8 Txe8; 27. Lxe5 dxe5; 28. Pe4 Ld7

Zie diagram hiernaast →

⁶ Gespeeld werd op de dinsdagavond van 19.00 tot 22.00 uur, beurtelings bij één der leden aan huis.

Wellicht dacht Anderssen hier beter te staan op grond van zijn loperpaar. In de praktijk blijken ze echter niet opgewassen tegen de gecombineerde paardenkrachten.

29. Pac3 a4; 30. Tab1 Tec8; 31. d6 Ld8; 32. Tb4 Kf7; 33. f3 Ke6; 34. Td1 g5; 35. g4 fxg3; 36. hxg3 h5; 37. Kf2 Ta7; 38. Ke3 Le8; 39. f4 exf4; 40. gxf4 g4; 41. Td5 Lf6?!

Vanaf hier gaat het mis met de grote Anderssen. Fritz geeft als beste zet 41. h4, met een klein plusje voor wit.

42. f5+ Kf7; 43. Pxa4 Tb8; 44. Pxf6 Kxf6; 45. Kf4 Tg7; 46. Pc3 Ld7; 47. Pe4+ Kf7; 48. f6 Tgg8; 49. Txh5 Th8; 50. Te5 Tbd8; 51. Te7+ Kf8; 52. a4 Th1; 53. Tb2 Le8; 54. Td2 Lf7; 55. Kxg4 Lb3; 56. Pg5 Ta8; 57. Ph7+ Kg8; 58. Pg5 Txa4+; 59. Kf5 Tf1+; 60. Kg6 Ta8; 61. Tg7+ Kf8; 62. d7; 1-0.

Op 17 juli was Anderssens bezoek aan Amsterdam ten einde. Tijdens de afscheidsreceptie nam hij het woord en sprak zijn gehoor als volgt toe:

“Ik bedank U, mijne Heeren! Ik heb deze reis uit genoeg gedaan. Het verheugt mij de Hollandsche schaakspelers te hebben leeren kennen, onder welke ik eenen⁷ heb aangetroffen, zoo sterk als ik er in mijn gehele leven slechts negen of tien heb ontmoet. Ik bedank U voor uwe vriendelijke ontvangst. Nimmer heb ik een schaakclub bezocht, waar ik eene minzamer bejegening dan hier heb ondervonden”.

Maar dan in het Duits natuurlijk

In totaal speelde Anderssen 26 partijen tijdens zijn verblijf in Amsterdam (+19 =2 -5). Behalve van Van 't Kruijs verloor hij van De Lelie, Kloos, Van Paddenburg en De Heer. Anderssens score tegen Van 't Kruijs was +5 =2 -1, waarbij zij opgemerkt dat Van 't Kruijs in één van zijn partijen duidelijk beter stond maar als een waar *gentleman* de zetten herhaalde om zijn tegenstander in staat te stellen de laatste trein te halen.

Gedurende het tweede gedeelte van de 19e eeuw leidde het Amsterdamse schaakleven een wat kwijnend bestaan en verloor het haar toonaangevende positie als schaakcentrum aan Den Haag, waar met name het in 1852 opgerichte Discendo Discimus (DD) een periode van grote bloei kende. Deze vereniging nam het initiatief tot oprichting van de Nederlandsche Schaakbond, die op 23 mei 1873 het levenslicht zag. Voorzitter, secretaris en penningmeester van de bond werden respectievelijk de heren Van Hogendorp, Van der Haak en Kamphuisen, allen lid van DD. Voor de Amsterdammers was er geen rol van betekenis weggelegd. Als troost werd De Lelie nog wel vice-voorzitter.

Rond die tijd had het Amsterdamsch Schaakgenootschap haar riante accommodatie aan het Damrak verlaten en was men verhuisd naar Zeemanshoop, een sociëteit voor zeevarenden op de Dam, hoek Kalverstraat. Eind 1873 sprak men de wens uit te fuseren met La Bourdonnais, maar die fusie ketste af. Daarop besloten enkele leden van het Amsterdamsch Schaakgenootschap de club te verlaten en een nieuwe vereniging op te richten: het Nieuw Amsterdamsch Schaakgenootschap. Een wat onhandige naam, omdat het oorspronkelijk Amsterdamsch Schaakgenootschap in de wandelgangen nu het Oud Amsterdamsch Schaakgenootschap werd genoemd. Toen op 21 december 1878 het Nieuw Amsterdamsch Schaakgenootschap fuseerde met La Bourdonnais, ging de nieuwe club het Vereenigd Amsterdamsch Schaakgenootschap heten en was de spraakverwarring compleet.

De oprichting van het Vereenigd Amsterdamsch Schaakgenootschap luidde een nieuwe bloeiperiode van het Amsterdamse schaakleven in, met sterke jeugdleden als Treslong en vooral de gebroeders Van Foreest. Het 10-jarig jubileum in 1889 werd opgeluisterd met de organisatie van het eerste internationale schaaktoernooi op Nederlandse bodem. Aan dit toernooi werd deelgenomen door toenmalige grootheden als Amos Burn, James Mason en Isidor Gunsberg, aangevuld met de beste Nederlandse schakers. Ook deed een jonge speler uit Berlijn mee, ene Emanuel Lasker

Gespeeld werd van 26 augustus tot en met 1 september 1889 in koffiehuis De Roode Leeuw aan de Vijgendam⁸. Het toernooi werd een prooi voor Burn met 7 uit 8, een half punt voor Lasker, die in dit toernooi zijn beroemde dubbele loperoffer speelde tegen Johann Bauer. Louis van Vliet, Nederlander van geboorte maar reeds op 13-jarige leeftijd naar Engeland geëmigreerd, deed het met 5 uit 8 in dit gezelschap uitstekend, de overige Nederlanders kwamen er niet aan te pas.

Bronnen:

- Sissa, het eerste Nederlandstalige schaaktijdschrift. Opgericht door W.J.L. Verbeek, huisarts te Wijk bij Duurstede.
- 'Amsterdam in de negentiende eeuw', artikel geschreven door Ton Sibbing, verschenen in het boek 'Amsterdam Schaakstad', bladzijde 10 tot en met 23 (1994).
- 'Het loopt ongenadiglijk mat', door H.J.G.M. Scholten (1999).
- 'Schaken in Stijl', proefschrift van Ruurd Kunnen (2002).

⁷ Bedoeld werd uiteraard Van 't Kruijs.

⁸ Zowel het koffiehuis als de straat hebben de tand des tijds niet overleefd.